

वर्धन घराणे

गुप्तसाम्राज्याच्या अस्तानंतर उत्तर भारतात सतलज आणि यमुना नद्यांच्या दरम्यान ठाणेश्वर किंवा स्थानेश्वर येथे इ.स. ६ व्या शतकात वर्धन या नवीन घराण्याचा उदय झाला. गुप्तांच्या पतनानंतर उत्तर भारतात पुन्हा एकदा राजकीय पोकळी निर्माण झाली ही राजकीय पोकळी भरून काढण्याचा प्रयत्न अनेक सत्तांनी केला पण त्यात कोणालाही यश आले नाही आणि संपूर्ण उत्तर भारत पुन्हा एकदा लहानलहान राज्यांत विभागला गेला. देशात पुन्हा एकदा मध्यवर्ती प्रबळ सत्तेचा अभाव निर्माण झाला वर्धन घराण्याच्या उदयापर्यंत हीच स्थिती होती गुप्त साम्राज्याचा अस्त ते वर्धन घराण्याचा उदय हा भारतातील राजकीय अस्थिरतेच्या कालखंड होय परंतु आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे या राजकीय अस्थिरतेच्या काळात सांस्कृतिक घोडदौड मात्र निर्दोष सुरू होती. या स्थित्यंतराच्या कालखंडात एक राजकीय क्षेत्र सोडले तर सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक इ. क्षेत्र अस्पर्शितच राहिले. वर्धन घराण्याचा उदय झाला आणि ही राजकीय अस्थिरताही संपुष्टात आली. विशेषतः हर्षवर्धनच्या काळात पुन्हा एकदा भारताला दिगंत कीर्ती लाभली. वर्धन घराणे हे प्राचीन भारताच्या इतिहासातील शेवटचे मान्यवर घराणे होय. या घराण्यातील सम्राट हर्षवर्धनची तुलना सम्राट चंद्रगुप्त मौर्य, सम्राट अशोक, सम्राट समुद्रगुप्त यांच्याशी केली जाते.

वर्धन घराण्याचा उदय पुष्यभूती हा वर्धन घराण्याचा मूळ पुरुष मानला जातो परंतु हर्षवर्धनच्या अभिलेखात त्याच्या नावाचा उल्लेख येत नाही त्याच्या 'मधुवन' ताम्रपटात नरवर्धन, राज्यवर्धन आदित्यवर्धन आणि प्रभाकरवर्धन असा हर्षवर्धनच्या पूर्वजांचा क्रम देण्यात आला आहे. नरवर्धन, राज्यवर्धन आणि आदित्यवर्धन हे सामंत असून सूर्योपासक होते.

प्रभाकरवर्धन:-

प्रभाकरवर्धन हा प्रारंभी सामंत होता परंतु पुढे त्याने स्वतःचे स्वतंत्र राज्य उभारले. प्रभाकरवर्धन हा वर्धन घराण्यातील पहिला स्वतंत्र शासक होय. त्याने 'महाराजाधिराज', 'परमभट्टारक' या उपाधी धारण केल्या होत्या. डॉ. राधाकुमुद मुखर्जींच्या मते प्रभाकरवर्धनचे राज्य संपूर्ण उत्तर भारतात पसरले होते. 'हर्षचरित'चा दाखला देऊन ते प्रभाकरवर्धनाविषयी म्हणतात, "तो हरीणरूपी हणांप्रती सिंह होता, सिधूनेशाप्रती दाहक ज्वर होता, गुर्जरांची झोप उडविणारा होता, गांधार नरेशाप्रती प्लेग होता, अराजक निर्माण करणाऱ्या लाटाप्रती लुटारू होता तर माळव्याच्या वैभवावरील टांगती तलवार होता " मधुवन ताम्रपटानुसार प्रभाकरवर्धनाची कीर्ती धार समुद्र ओलांडून दशदिशांत पसरली होती. परंतु अनेक विद्वानांना वरील विधाने अतिशयोक्त वाटतात. डॉ. कनिंगहॅमच्या मते प्रभाकरवर्धनच्या राज्यात ठाणेश्वर व्यतिरिक्त केवळ दक्षिण पंजाब आणि पूर्व राजपुताना एवढेच प्रदेश मोडत होते. प्रभाकरवर्धन हा सूर्योपासक असून त्याला राजवर्धन आणि हर्षवर्धन ही दोन मुले आणि राज्यश्री ही मुलगी होती. राज्यश्रीचा विवाह कनोजच्या मौखरी घराण्याचा शासक गृहवर्मा यांच्याशी झाला होता.

राज्यवर्धन –

इ.स. ६०५ मध्ये राज्यवर्धन हुणांशी लढण्यात गुंतला असताना ठाणेश्वर येथे प्रभाकरवर्धनचा मृत्यू झाल्याची बातमी मिळाल्याने राज्यवर्धन मोहीम अर्धवट सोडून ठाणेश्वर येथे परतला. ज्येष्ठ पुत्र या नात्याने त्याला ठाणेश्वरच्या गादीवर बसविण्यात आले. राज्यकारभार हाती घेऊन काही दिवसच झाले होते तितक्यात त्याला एक भयंकर बातमी कळली की माळव्याचा राजा देवगुप्त आणि गौडचा (बंगाल) राजा शशांक या दोघांनी मिळून कनोजवर स्वारी करून राज्यश्रीचा पती गृहवर्माचा वध केला व राज्यश्रीला कैद केले. ही बातमी कळताच वडिलांच्या मृत्यूचे दुःख बाजूला सारून मेहुण्याच्या वधाचा सूड घेण्यासाठी तसेच बहीण राज्यश्रीची सुटका करण्यासाठी राज्यवर्धनने माळव्यावर स्वारी केली आणि माळव्याचा राजा देवगुप्तचा पराभव केला. परंतु देवगुप्तचा मित्र व गौडचा शासक शशांकने विश्वासघाताने राज्यवर्धनचा खून केल्याने हर्षवर्धन पोरका झाला. वडिलांचा मृत्यू, मेहुण्याचा वध, बहीण राज्यश्रीची कैद आणि वडील बंधू राज्यवर्धनचा खून या अल्पावधीत एकापाठोपाठ घडणाऱ्या घटनांनी हर्षवर्धन प्रथम मुळापासून हादरला परंतु लवकरच त्याला त्याच्यावर येऊन पडलेल्या फार मोठ्या जबाबदारीची जाणीव झाल्याने त्याने वैयक्तिक दुःख बाजूला ठेवले व वयाच्या केवळ १६ व्या वर्षी तो वर्धन घराण्याच्या सिंहासनावर इ.स. ६०६ मध्ये आरूढ झाला.

हर्षवर्धन (इ.स. ६०६ ते ६४७)

हर्षवर्धनचा इतिहास जाणून घेण्यासाठी त्याच्या दरबारातील महाकवी बाणभट्टच्या कादंबरी व हर्षचरित आणि हर्षवर्धनच्या प्रियदर्शिका, नागानंद आणि रत्नावली या साहित्य कलाकृती, चिनी यात्रेकरू ह्युएनत्संगचे प्रवासवर्णन, हर्षवर्धनचे मधुवन आणि बांसखेडा येथील ताम्रपट तसेच नाणी, शिकके यांचा उपयोग होतो. राज्यवर्धनच्या मृत्यूनंतर इ. स. ६०६ मध्ये हर्षवर्धनने वर्धन घराण्याच्या

राज्यकारभाराची सूत्रे हाती घेतली. राज्याच्या जबाबदारीबरोबरच त्याच्यासमोर दोन प्रमुख समस्या होत्या व त्या तातडीने सोडविणे अत्यावश्यक होते. त्या समस्या म्हणजे -

१) राज्यवर्धनच्या वधाचा सूड घेणे व राज्यश्रीची कैदेतून सुटका करणे आणि

२) गृहवर्माच्या मृत्यूमुळे निर्माण झालेल्या कनौजच्या गादीचा प्रश्न सोडविणे

राज्यश्रीची सुटका -

हर्षवर्धनने राज्यश्रीच्या सुटकेला अग्रक्रम देऊन त्या दृष्टीने प्रयत्न करण्याचे ठरविताच त्याला राज्यश्री कैदेतून निसटून विध्य प्रदेशात निघून गेल्याची बातमी लागली. तेव्हा हर्षने विध्य प्रदेशातील जंगली टोळ्यांचे प्रमुख व्याघकेतू, भूकंप, निर्धट आणि प्रसिद्ध विद्वान दिवाकर मित्र व त्याच्या शिष्यांच्या साहाय्याने राज्यश्रीचा शोध घेतला. जेव्हा हर्षवर्धन तेथे पोहोचला तेव्हा राज्यश्रीची सती जाण्याची तयारी पूर्ण झाली होती. हर्षवर्धनने मोठ्या मुश्कीलीने राज्यश्रीला सती जाण्यापासून परावृत्त केले व स्वतःबरोबर ठाणेश्वरला परत आणले.

कनौजचा प्रश्न -

हर्षवर्धनची बहीण राज्यश्री ही कनौजचा राजा गृहवर्माची पत्नी होती. गृहवर्माचा मृत्यू झाल्याने व राज्यश्री निपुत्रिक असल्याने कनौजच्या गादीचा प्रश्न उपस्थित झाला. हर्षवर्धनच्या मंत्र्यांनी कनौजचे राज्य ठाणेश्वरमध्ये विलीन करण्याचा सल्ला हर्षाला दिला पण त्याला तो पटेना. शेवटी कनौजच्या मंत्रिपरिषदेने कनौजचा कारभार स्वीकारण्याचे आवाहन हर्षाला केल्यावर त्याने ते स्वीकारले व कनौजचे राज्य ठाणेश्वरमध्ये समाविष्ट करण्यात आले.

★ हर्षवर्धनचा साम्राज्यविस्तार -

इ.स. ६०७ मध्ये हर्षवर्धनने ठाणेश्वरची सूत्रे हाती घेतली तेव्हा उत्तर भारताची राजकीय स्थिती पार बिघडली होती. भारतात अनेक लहान लहान राज्ये असून ती परस्परांच्या नरडीचा घोट घेण्याची एकही संधी सोडत नसत. राजकीय एकतेचा देशात संपूर्ण अभाव निर्माण झाला असताना, ठाणेश्वरच्या सीमेलगत चारही दिशांना शत्रू ठाणे मांडून बसला असताना साम्राज्यविस्तार करणे ही साधी गोष्ट नव्हती त्यामुळे साम्राज्यविस्तार करावयाचाच झाल्यास प्रथम शेजारच्या राज्यांचा समाचार घेणे आवश्यक होते. ठाणेश्वर आणि कनौजच्या एकीकरणाने हर्षवर्धनच्या सामर्थ्यात लक्षणीय वाढ झाली होती. या दोन राज्यांच्या एकीकरणाने हर्षाच्या महत्त्वाकांक्षेतही वाढ झाली होती. तो संपूर्ण उत्तर भारत स्वतःच्या छात्राखाली एकत्र आणण्याचे स्वप्न पाहू लागला. यासाठी आवश्यक होते विशाल व सुसंघटित सैन्य ह्युएनत्संगच्या मते या एकीकरणाच्या वेळी हर्षवर्धनजवळ ५,००० हत्ती, २०,००० घोडेस्वार आणि ५०,००० पायदळ होते डॉ. मुखर्जी म्हणतात हर्षाच्या साम्राज्यविस्तारामागे कोणतीही उदात्त योजना नव्हती तर केवळ सूडाची भावना होती.

हर्षवर्धनच्या दिग्विजयाविषयी आपल्याला केवळ ह्युएनत्संगच्या प्रवासवर्णनावर अवलंबून राहावे लागते. त्यानुसार हर्षवर्धन साम्राज्यविस्तारासाठी प्रथम पूर्वेकडे गेला. त्या भागात ज्यांनी ज्यांनी त्याचा विरोध केला त्या सर्वांचा त्याने पराभव केला. गौडवर स्वारी हर्षवर्धन ठाणेश्वरच्या गादीवर बसला तेव्हा शशांक हा गौड(बंगाल) चा शासक होता त्याने पूर्व माळवाचा शासक देवगुप्तला कनौजचा शासक गृहवर्माविरुद्ध मदत केली होती, तसेच एक कट करून राज्यवर्धनची हत्या केली होती. त्यामुळे गादीवर येताच हर्षाने प्रथम गौडच्या शशांकविरुद्ध मोहीम हाती घेतली बाणभट्टच्या हर्षचरितनुसार हर्षाच्या दिग्विजयाची सुरुवात गौडच्या शशांकपासून झाली परंतु बाणभट्ट या स्वारीचे कोणतेही वर्णन न देता केवळ शशांक हा बौद्ध धर्माचा द्रष्टा होता एवढाच उल्लेख करतो. एनत्संग लिहितो की, तो जेव्हा इ.स. ६३७ मध्ये बोधीवृक्षाच्या दर्शनासाठी गेला तेव्हा त्याच्या निकटच्या भूतकाळातच शशांकचा मृत्यू झाला होता

कनौजवर ताबा -

हर्षवर्धनच्या कनौजवरील अधिकाराचे ह्युएनत्संगने सविस्तर वर्णन केले आहे. तो लिहितो की जेव्हा इ.स. ६३६ मध्ये तो कनौज येथे पोहोचला तेव्हा तेथे बऱ्याच वर्षांपासून हर्षवर्धन राज्य करीत होता हर्षवर्धनने कनौजचा कारभार केव्हा स्वीकारला याची निश्चित तारीख मिळत नाही. परंतु सर्वसामान्यपणे एक गोष्ट सर्वच इतिहासकारांनी मान्य केली आहे की कनौजचा शासक गृहवर्मा हा निपुत्रिक मरण पावल्यानंतर त्याची विधवा पत्नी राज्यश्रीने कनौजचा राज्यकारभार स्वीकारण्यास नकार दिला तेव्हा कनौजचा मंत्री पोन्नीने कनौजचा राज्यकारभार स्वीकारण्याची हर्षवर्धनला विनंती केली. सुरुवातीला हर्षाने हे आमंत्रण नाकारले परंतु बोधीसत्व अवलोकितेश्वरच्या सांगण्यावरून त्याने कनौजचा राज्यकारभार स्वीकारला सुरुवातीला त्याने राजपुत्र या नात्याने कनौजचा कारभार पाहिला परंतु त्याचे आसन स्थिर झाल्यानंतर त्याने सम्राट ही उपाधी धारण केली आणि कनौज हीच स्वतःची राजधानी घोषित केली.

वल्लभीवर स्वारी-

हर्षवर्धनच्या वेळी वल्लभीमध्ये पश्चिम माळवा आणि उत्तर गुजरातचे काही प्रदेश समाविष्ट होते. वल्लभीच्या उत्तरेला हर्षाचे आणि दक्षिणेला पुलकेशी द्वितीय या चालुक्य राजाचे राज्य असल्याने वल्लभीचे राजकीय स्थान अत्यंत महत्त्वाचे होते. ज्या वेळी हर्षवर्धन राज्य करीत होता त्यावेळी वल्लभी येथे शिलादित्य प्रथम, धर्मादित्य, खारगृह, धारसेन तृतीय, धृवसेन द्वितीय, बालादित्य आणि धारसेन चतुर्थ यांनी वल्लभीवर राज्य केले. ह्युएनत्संगच्या वर्णनानुसार शिलादित्य प्रथमच्या काळापासून हर्षवर्धन व वल्लभी संघर्षाला सुरुवात झाली नवसारी दानपत्रावरून समजते की गुर्जर शासक दद द्वितीयने वल्लभीला हर्षाच्याविरुद्ध मदत केली. नवसारी दानपत्रावरून असा निष्कर्ष काढला जातो की, सुरुवातीला हर्षवर्धनने वल्लभीवर विजय मिळविला परंतु काही वर्षांनंतर वल्लभीने गुर्जर शासक ददच्या मदतीने स्वतःची गेलेली प्रतिष्ठा पुन्हा मिळविली. ऐहोळ अभिलेखात म्हटले आहे की लाट, मालव आणि गुर्जर हे वर्धन घराण्याचे शत्रु असून हे शत्रुत्व प्रभाकरवर्धनपासून चालत आले होते. हर्षवर्धनच्या वेळी ही सर्व राज्ये चालुक्यनरेश पुलकेशी द्वितीयच्या आधीन होती. यावरून असा तर्क काढला जातो की वल्लभी शासकाने गुर्जर शासक दद द्वितीयच्या मार्फत पुलकेशी द्वितीयची मदत हर्षवर्धनाविरुद्ध मिळविली असावी याचा अर्थ वल्लभीबरोबर युद्ध सुरू असतानाच पुलकेशी द्वितीयविरुद्ध युद्धाची बीजे रोवली गेली होती.

ह्युएनत्संग लिहितो की, नंतर हर्षवर्धनने धवसेन द्वितीयच्या मुलीशी विवाह करून वल्लभीशी सख्य जोडण्याचा प्रयत्न केला. निरनिराळ्या अभिलेखांवरून कळते की, गुर्जर शासक दद द्वितीयने धवसेन द्वितीय या वल्लभी शासकाला इ.स ६२९ ते ६४० च्या दरम्यान मदत केली. यावरून हर्षवर्धन व वल्लभी संघर्ष याच दरम्यान झाला असावा हे स्पष्ट होते.

पूर्वेकडील स्वारी -

हर्षवर्धनने पूर्वेकडील राज्ये जिंकण्यासाठी एक मोहीम काढली होती. ह्युएनत्संगच्या वर्णनावरून हर्षवर्धन कामरूपचा शासक भास्करवर्मनच्या निमंत्रणावरून पूर्वेकडे इ.स. ६४३ मध्ये गेला या वेळेपर्यंत हर्षाने कांगोद आग ओरिसावर स्वतःचा ताबा निर्माण केला होता आणि राजमहालच्या भागात स्वारी करण्याच्या तयारीत तो होता. यावरून हर्षाने पूर्वेकडील एक मोहीम काढली होती हे स्पष्ट होते. ह्युएनत्संगच्या वर्णनानुसार ही इ.स. ६४१ च्या थोडे पूर्वी या भागावर हर्षाने आपला अधिकार स्थापन केला होता. ह्युएनत्संगपुढे असेही म्हणतो की इ.स. ६३७ पर्यंत या प्रदेशात शशांक राज्य करीत होता. यावरून हर्षवर्धनला पूर्वेकडील मोहिमेत शशांकाच्या मृत्यूनंतरच यश मिळाले असावे हे स्पष्ट होते.

पुलकेशी द्वितीयशी युद्ध -

संपूर्ण उत्तर भारत ताब्यात घेतल्यानंतर हर्षवर्धन चालुक्यनरेश पुलकेशी द्वितीयकडे वळला. उत्तरेतील सम्राट हर्षवर्धन आणि दक्षिणेतील सम्राट पुलकेशी द्वितीय या दोघांत झालेले युद्ध भारताच्या इतिहासातील अत्यंत महत्त्वपूर्ण युद्ध होय. पुलकेशी द्वितीय आणि त्याच्या उत्तराधिकार्यांच्या अभिलेखांवरून तसेच ह्युएनत्संगच्या लिखाणावरून या युद्धाची माहिती मिळते. ह्युएनत्संग लिहितो की हर्षाने अनेक राजांचा पराभव केला परंतु पुलकेशी द्वितीयविरुद्ध मात्र तो अपयशी ठरला. या युद्धात हर्षाच्या आक्रमक धोरणाचा पार बोजवारा उडाला. पुलकेशी द्वितीयच्या उत्तराधिकार्यांनी पुलकेशीच्या हर्षाविरुद्ध विजयाचा अभिलेखात अत्यंत गौरवपूर्ण शब्दांत उल्लेख केला आहे. या विजयानंतर पुलकेशी द्वितीयने 'परमेश्वर' ही उपाधी धारण केली. हर्षवर्धनने पुलकेशी द्वितीयविरुद्ध विशाल सेनेसह कूच केले असता नर्मदा नदीच्या काठावरूनच पुलकेशी द्वितीयने हर्षाला पिटाळून लावले. या युद्धानंतर नर्मदा नदी ही दोघांच्या साम्राज्याची सीमा निर्धारित करण्यात आली. पुलकेशी द्वितीयच्या ऐहोळ अभिलेखात (इ.स. ६४०) या युद्धाचा उल्लेख आहे. त्यावरून हे युद्ध इ.स. ६३४ च्या आसपास लढले गेले असावे

सिंधवरील स्वारी-

बाणभट्टने हर्षाच्या सिंधवरील स्वारीचे अत्यंत अलंकारिक शब्दात वर्णन केले आहे. प्रभाकरवर्धनपासून वर्धन घराण्याचे सिंधशी वैर सुरू होते. त्यामुळेच हर्षाने सिंधवर स्वारी केली असावी. ह्युएनत्संगच्या वर्णनानुसार सिंध हे एक शक्तिशाली व स्वतंत्र राज्य होते व या स्वारीत हर्षाला विशेष लाभ झाला नाही.

काश्मीरविजय

ह्युएनत्संग आणि बाणभट्ट यांच्या कथनानुसार काश्मीर हा हर्षाच्या साम्राज्याचा भाग होता. या दोघांच्याही कथनात बर्फाच्छादित प्रदेशाचा उल्लेख येतो. हा बर्फाच्छादित प्रदेश म्हणजे काश्मीर व नेपाळचा प्रदेश असावा असे डॉ. राधाकुमुद मुखर्जी मानतात. परंतु हर्षाच्या काश्मीर विजयाविषयी इतर पुरावे मिळत नाहीत.

हर्षवर्धनचे साम्राज्य बहुतेक इतिहासकारांच्या मते संपूर्ण उत्तर भारत हर्षाच्या साम्राज्यात मोडत होता. डॉ. मुजुमदार व डॉ. रायचौधरींच्या मते हर्षाच्या साम्राज्याची सीमा उत्तरेला हिमालय पर्वत ते दक्षिणेला नर्मदा आणि पूर्वेला गंजम (ओरिसा) ते पश्चिमेला वल्लभीपर्यंत पसरली होती. कामरूपचा राजा भास्करवर्मन हर्षाचा मित्र होता तर दक्षिणेतील बलाढ्य चालुक्यांनीही हर्षाचे उत्तरेतील प्रभुत्व मान्य केले होते. डॉ. मुजुमदार म्हणतात हर्षाचे राज्य सुरुवातीला ठाणेश्वर आणि कनौजपर्यंतन मर्यादित होते. लवकरच त्यात पूर्व पंजाब आणि उत्तरेतील काही राज्यांची भर पडली. पुढे त्याचे राज्य मगध, ओरिसा आणि कोंगोडापर्यंत पसरले. दक्षिण भारतातील काही शिलालेख व साहित्यांत हर्षाचा उल्लेख 'सकलोत्तर पथनाथ' असा करण्यात आला आहे. यावरून उत्तर भारतात हर्षाची प्रभुसत्ता होती. असे दिसते. त्या काळातील प्रभुसत्तेची कल्पना आजच्या काळातील प्रभुसत्तेच्या कल्पनेपेक्षा वेगळी असावी. त्या काळी प्रभुसत्ता सिद्ध करण्यासाठी सर्व प्रदेश प्रत्यक्ष सत्तेखाली असण्याची गरज नसे. त्यानुसार काश्मीर, नेपाळ, सिंध, बंगाल, ओरिसा इ. सीमावर्ती राज्ये स्वतंत्र असावीत व त्यांनी हर्षाचे स्वामित्व मान्य करून ती राज्ये त्याला नियमित खंडणी देत असावीत.

याविषयी इतिहासकारांत मतभेद असले तरी भारताच्या विशाल प्रदेशावर राज्य करणारा तो प्राचीन भारतातील शेवटचा सम्राट होय याविषयी दुमत नाही.

* हर्षवर्धनचा धर्म व त्याचे धार्मिक कार्य

हर्षवर्धनला एकूण ४० वर्षांची कारकीर्द लाभली. या ४० वर्षांतील १० साम्राज्यविस्ताराची सोडली तर उरलेली ३० वर्ष त्याची कारकीर्द तुलनात्मकदृष्ट्या शांततेची होती. इतिहासात हर्षवर्धनचे जे स्थान आहे ते त्याच्या १० वर्षांच्या साम्राज्यविस्ताराच्या कामगिरीमुळे नसून त्याने ३० वर्षांच्या शांततेच्या काळात जे कमाविले त्यामुळे आहे.

वर्धन घराण्यातील निरनिराळ्या शासकांनी निरनिराळे पंथ किंवा धर्म स्वीकारले दिसतात. पुष्यभूती हा वर्धन घराण्याचा संस्थापक शैव पंथाचा होता. हर्षाचा भाऊ राज्यवर्धनने बौद्ध धर्म स्वीकारला होता. त्यामुळे हर्षाच्या मनावर या दोन्ही धर्मांचे संस्कार होते. एकीकडे तो शिवभक्त असून सूर्योपासक होता तर दुसरीकडे बौद्ध धर्मावरील त्याची श्रद्धा वाढत जाऊन पुढे तो बौद्ध धर्माचा कट्टर उपासक बनला. हर्षवर्धन बौद्ध धर्माकडे आकर्षित होण्यास त्याचा मोठा भाऊ राज्यवर्धन, बौद्ध भिक्षु दिवाकरमित्र आणि चिनी प्रवासी ह्युएनत्संग फार मोठ्या अशी कारणीभूत आहेत

हर्ष हा महायान पंथाचा उपासक होता. बौद्ध धर्मावरील श्रद्धेपोटी त्याने नालंदा येथे १०० फूट उंचीचे बुद्धाचे मंदिर बांधले. तसेच गंगेच्या किनाऱ्यावर अनेक स्तूप व विहार उभारले त्याने स्वतःच्या राज्यात प्राण्यांची हत्या व मांसाहारावर बंदी घातली. दरवर्षी तो बौद्धभिक्षुची एक सभा आयोजित करून त्यांना निरनिराळ्या वस्तू भेट देत असे. ह्युएनत्संगच्या मते हर्षवर्धन स्वतःच्या संपूर्ण संपत्तीचे गोरगरिबांना दान करित असे. तो दररोज १०० बौद्ध भिक्षु आणि ५०१ ब्राह्मणांना भोजन देत असे कारकीर्दीच्या शेवटी हर्षवर्धन व बौद्ध धर्माचा निस्सिम उपासक बनला असला तरी त्याचे हिंदू देवतांविषयीचे प्रेम कायम होते. हे त्याच्या 'प्रियदर्शिका' आणि 'रत्नावली' या नाटकांवरून दिसून येते. त्याच्या दरबारात दिवाकरमित्र आणि जयसिंग या बौद्ध भिक्षुना जो आदरसत्कार मिळे तोच आदरसत्कार बाणभट्ट आणि मयूर या हिंदू विद्वानांनाही मिळे.

कनौज व प्रयाग परिषदा धार्मिक व सांस्कृतिक कारणांसाठी नियमितपणे परिषदांचे आयोजन करणारा हर्षवर्धन हा एकमेव सम्राट होय.

कनौज परिषद

कनौजची बौद्ध धर्मपरिषद ही हर्षाच्या कारकीर्दीतील अत्यंत महत्त्वाची घटना होय. महायान पंथाच्या तत्त्वांचे सुलभीकरण करण्यासाठी ही परिषद आयोजित करण्यात आली होती. इ.स. ६४३ मध्ये कनौज येथे आयोजित परिषदेत १८ देशांचे राजे, ३,००० ब्राह्मण व जैन पंडित, ३,००० हीनयान व महायान पंथाचे बौद्ध भिक्षुक, पंडित आणि नालंदा विहारातील १,००० बौद्ध भिक्षु उपस्थित होते. या परिषदेचे अध्यक्षस्थान सुप्रसिद्ध चिनी प्रवासी व बौद्ध पंडित ह्युएनत्संगने भूषविले होते. या परिषदेसाठी हर्षाने सुमारे १,००० लोक बसतील अशी दोन भव्य सभागृहे । बांधली होती. १९९ फूट उंचीचा एक स्तंभ उभारण्यात येऊन त्याच्या मधोमध गौतम बुद्धाची सोन्याची प्रतिमा बसविण्यात आली होती. या परिषदेची सुरुवात एका मिरवणुकीने करण्यात आली या मिरवणुकीच्या अग्रभागी गौतमबुद्धाची प्रतिमा असून तिच्या दोन्ही बाजूला सम्राट हर्षवर्धन व भास्करवर्मन (कामरूपचा राजा) चालत होते. त्यांच्या मागोमाग ह्युएनत्संग व इतर बौद्ध विद्वान होते. परिषदेच्या स्थानी ही मिरवणूक पोहोचल्यावर गौतमबुद्धाची प्रतिमा एका उच्चासनावर ठेवण्यात येऊन तिची पूजा करण्यात आली. ह्युएनत्संग परिषदेच्या अध्यक्षपदी विराजमान झाल्यानंतर परिषदेच्या कामकाजाला सुरुवात झाली. ही परिषद २३ दिवस चालली. या परिषदेत ह्युएनत्संगची विद्वत्ता, धाडस, बौद्ध धर्माचे सखोल चिंतन, आत्मविश्वास इ. गुण विशेष जाणवले.

प्रयाग परिषद

कनौज परिषद संपल्यानंतर ह्यएनत्संग मायभूमीला परत जाण्याची तयारी करू लागला परंतु हर्षवर्धनने त्याला दुसऱ्या एका परिषदेसाठी थांबवून घेतले. हर्षवर्धन दर पाच वर्षांनी एक धार्मिक परिषद आयोजित करीत असे. आतापर्यंत त्याच्या कारकीर्दीत पाच परिषदांचे आयोजन करण्यात आले होते. सहावी आणि शेवटची परिषद गंगा आणि यमुनेच्या संगमावर असलेल्या प्रयाग येथे आयोजित करण्यात आली. या परिषदेला ह्यएनत्संगने उपस्थित राहावे म्हणूनच हर्षने त्याला बोलावून घेतले. याही परिषदेला १८ देशींच्या राजांची उपस्थिती होती. शिवाय सुमारे पाच लक्ष लोक ज्यात श्रमण, साधू, निग्रंथ, गोरगरीब या परिषदेला उपस्थित होते. याही परिषदेची सुरुवात मिरवणुकीने होऊन मिरवणुकीनंतर बुद्धाच्या प्रतिमेची प्रतिष्ठापना करण्यात येऊन दानधर्म करण्यात आला. परिषदेच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या दिवशी अनुक्रमे सूर्य व शिवाच्या प्रतिमेची स्थापना करण्यात आली. चौथ्या दिवशी १०,००० बौद्ध भिक्षुना मौल्यवान वस्तूंचे दान करण्यात आले. प्रत्येक बौद्ध भिक्षुला १०० सोन्याचे तुकडे, १ मोती, १ सुती कापडाचे वस्त्र, अनेक पेय, फुले आणि सुगंधी द्रव्ये देण्यात आली. यानंतर १० दिवस इतर धर्माच्या लोकांना दानधर्म करण्यात आला. यानंतर गोरगरिबांना ३० दिवस निरनिराळ्या जीवनावश्यक वस्तू वाटण्यात आल्या एकूण उपक्रम ७५ दिवस सुरू होता. ह्यएनत्संग म्हणतो की ७५ दिवस चाललेल्या दानसत्रात पाच वर्षे साठवलेली धनसंपत्ती संपली. केवळ काही हत्ती, घोडे व युद्धसामुग्री शिल्लक उरली जी साम्राज्याच्या रक्षणासाठी आवश्यक होती. याशिवाय सम्राटाने त्याच्या खाजगी संपत्तीचेही दान केले. शेवटी त्याच्याजवळ केवळ त्यांच्या अंगावरील वस्त्र उरले. तेही त्याने दान केले व बहीण राज्यश्रीकडून एक साधे वस्त्र अंग झाकण्यासाठी मागून घेतले.

प्रयाग परिषदेत हर्षवर्धनाने जे मुक्त हस्ताने दान केले त्याला जगाच्या इतिहासात तोड नाही. काही इतिहासकार म्हणतात की, कनौज परिषदेत महायान पंथाला जो प्रखर विरोध झाला व त्याला जे हिंसक वळण लागले त्याचा प्रजेला विसर पडावा म्हणून हर्षने प्रयाग परिषदेत दानधर्माची लयलूट केली. या आरोपातील तथ्य मान्य करूनही हर्षवर्धनइतका दानशूर राजा भारताच्या इतिहासात दुसरा कोणी झाला नाही हे सत्य स्वीकारावे लागते.

कनौज आणि प्रयाग परिषदेत महायान पंथाचा हिरीरीने प्रसार करण्यात आला किंबहुना या पंथाच्या प्रसारासाठीच या परिषदांचे आयोजन करण्यात आले होते असे म्हटले तर ती अतिशयोक्ती होणार नाही.

नाणी व शिक्के

सर रिचर्ड बर्न यांनी हर्षवर्धनची काही नाणी शोधून - काढली. त्यापैकी २८४ नाणी ही शिलादित्याची व एक हर्षवर्धनचे आहे. शिलादित्यच्या नाण्यांवर जगाचा स्वामी असे कोरले आहे. हा शिलादित्य म्हणजे हर्षवर्धनच असावा हर्षाचा उल्लेख 'हर्षदेव' म्हणून करण्यात येई असे त्याच्या नाण्यांवरून व तत्कालीनसाहित्यावरून कळते.

हर्षाचे दोन शिक्के आढळले आहेत. सोनपत येथे सापडलेल्या तांब्याच्या शिववयावर वरच्या बाजूला बैलाचे चित्र आहे तर नालंदा येथे सापडलेल्या शिक्क्यावर महाराजाधिराज असे लिहिले आहे.

विद्वान व विद्वानांचा आश्रयदाता

हर्ष हा केवळ महान विजेता व कुशल प्रशासक नव्हता तर तो स्वतः विद्वान असून विद्वानांचा आश्रयदाताही होता. बाणभट्ट हा हर्षाच्या काव्यगुणांची व स्वतंत्र विचारशक्तीची मुक्तकंठाने स्तुती करतो. इत्सिंगही हर्षाला विद्वत्तेचे प्रमाणपत्र देतो. हर्षवर्धनाने गौतमबुद्धाच्या पूर्वजन्माविषयीच्या कथा पद्यात्मक स्वरूपात लिहिण्याचे आवाहन विद्वानांना केले. ५०० कविता असलेल्या व 'जातकमाला' या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या या ग्रंथाचे संकलन हर्षवर्धनने केले.

हर्ष स्वतः उत्कृष्ट लेखक होता. इत्सिंगच्या कथनानुसार हर्षने बोधीसत्व जीमूतवाहनच्या जीवनावर काव्य ग्रंथ लिहिला. हर्षने 'रत्नावली', 'प्रियदर्शिका' आणि 'नागानंद' ही तीन नाटके लिहिली. गीतगोविंदचा लेखक जयदेव हा हर्षाची तुलना बाणभट्ट आणि कालिदास या महाकवींशी करतो. इत्सिंग हा चिनी प्रवासी लिहितो की नागानंद या नाटकाचा प्रयोग त्याच्या समोर करण्यात आला होता. इ.स. ९ व्या शतकातील काश्मीर कवी दामोदरगुप्त तसेच इ.स.च्या १० व्या शतकातील मधुसूदन कवी रत्नावली व नागानंद या हर्षाच्या रचना असल्याचे सांगतात

हर्षाच्या दरबारात अनेक विद्वान होते. कालिदासाबरोबर ज्याची तुलना केली जाते तो महाकवी बाणभट्ट हा हर्षवर्धनचा दरबारी कवी होता त्याने हर्षचरित आणि कादंबरी हे दोन सुप्रसिद्ध ग्रंथ लिहिले. 'पार्वती-प्रणय' हा काव्यग्रंथही बाणने लिहिला असे काही विद्वानांचे मत आहे. हरिदत्त हा विद्वान हर्षाच्या दरबारी होता. हेतुविद्या, शब्दविद्या, योगशास्त्र, भूगोल, वैद्यकशास्त्र, अंकगणित, ज्योतिष इ शास्त्रात निष्णात असलेल्या जयसेन या विद्वानाच्या उदरनिर्वाहासाठी हर्षने ८० खेड्यांचे उत्पन्न बांधून दिले परंतु आर्थिक सुबत्ता लाभताच

संशोधन कार्याकडे दुर्लक्ष होईल ही सबब पुढे करून जयसेनने हर्षाची ही देणगी नाकारली. सूर्यशतकचा लेखक मयूरही हर्षाच्या दरबारात होता. काही विद्वानांच्या मते 'किरातार्जुनीयं'चा लेखक भारवी, 'वासवदत्त'चा लेखक सुबंधू आणि 'जानकी-हरण' चा लेखक कुमारदास हे हर्षाचे समकालीन होते. दंडी हा विद्वानही हर्षाचा समकालीन होय. परंतु त्याने 'दशकुमार चरित' आणि 'काव्यदर्श' हे दोन ग्रंथ हर्षाच्या मृत्यूनंतर लिहिले. हर्षवर्धन स्वतः सुसंस्कृत, विद्वान होता. तसेच तो गुणीजनांची कदर असल्याने त्याच्या भोवती विद्वानांचा नेहमी गराडा असे. त्याच्या या साहित्यप्रेमात व साहित्यनिर्मितीला प्रोत्साहन देण्याच्या धोरणामुळे त्याच्या काळात अप्रतिम साहित्यनिर्माणी झाली. त्यावरून हर्षाचे युग हे साहित्याचे सुवर्णयुग होते असे म्हटल्यास ते वावगे ठरू नये.

* नालंदा विद्यापीठ –

हर्षवर्धनच्या काळात नालंदा विद्यापीठाची लक्षणीय प्रगती होऊन या विद्यापीठाची कीर्ती साऱ्या जगात पसरली. तक्षशिला आणि नालंदा प्राचीन भारतातील जागतिक कीर्तीची विद्यापीठे होती. हर्षवर्धनच्या काळात तक्षशिलेचे महत्व कमी होऊन नालंदा विद्यापीठाचे महत्त्व वाढले. त्यामुळे मौर्यकाळात तक्षशिला विद्यापीठाला जे स्थान होते ते हर्षवर्धनच्या काळात नालंदा विद्यापीठाला प्राप्त झाले.

बिहारमध्ये 'बारागाव येथे स्थित या विद्यापीठाचे नाव 'नाल' हे जुने नाव काळाच्या ओघात तेथे अनेक बौद्ध विहार बांधण्यात आले. वास्तविक हे विहार अशोकाच्या काळात बांधण्यात आले परंतु तेथे विद्यादानाचे काम मात्र अशोकाच्या मृत्यूनंतर बऱ्याच वर्षांनी सुरू झाले. डॉ. मुखर्जीच्या मते या विद्यापीठाची कीर्ती इ.स. ४ व्या आणि ५ व्या शतकातच सर्वदूर पसरली होती. बहुतेक इतिहासकारांच्या मते मात्र या विद्यापीठाचे प्रगती फाह्यानच्या भेटीनंतर झाली. ह्युएनत्संगने जेव्हा नालंदा विद्यापीठाला भेट दिली तेव्हा ते वैभवाच्या शिखरावर होते. त्यावेळी तेथे सहा आश्रम किंवा मठ होते. पैकी पाच गुप्तराजांनी बांधले होते तर एक मध्य प्रदेशाच्या राजाने हा मध्यप्रदेशचा राजा हर्षवर्धनच असावा. मठांच्याव्यतिरिक्त काही स्तूप आणि विहार होते. विहारांमध्ये बुद्ध आणि बोधीसत्वांच्या प्रतिमा ठेवण्यात आल्या होत्या. इ.स. ७ व्या शतकात भारतात आलेल्या इत्सिंग या चिनी प्रवाशानुसार नालंदा विद्यापीठात आठ आलय आणि तीनशे खोल्या होत्या. वास्तुकला व स्थापत्यकलेच्या दृष्टीने नालंदा विद्यापीठाच्या इमारती अप्रतीम होत्या स्पूनरच्या मते, विटांचे बांधकाम असलेल्या नालंदा विद्यापीठातील इमारती या आधुनिक काळातील कोणत्याही इमारतीपेक्षा सरस होत्या. तर कनिंगहॅमच्या मते या विद्यापीठातील मूर्ती कलेच्या दृष्टीने भारतातील सर्वश्रेष्ठ मूर्ती होत्या.

ह्युएनत्संगच्या कथनानुसार या विद्यापीठाच्या खर्चासाठी हर्षवर्धनने १०० खेड्यांचे उत्पन्न बांधून दिले होते. या विद्यापीठात चीन, मंगोलिया, कोरिया, तिबेट, भारत इ. देशांतील सुमारे १०,००० विद्यार्थी एकाच वेळी शिक्षण घेत होते. या विद्यार्थ्यांन शिकविण्यासाठी १५७० आचार्य असून त्यापैकी १० आचार्य हे तत्कालीन जगातील सर्वश्रेष्ठ आचार्य होते. या विद्यापीठात प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांपैकी केवळ २०१ विद्यार्थी परीक्षेत उत्तीर्ण होत असत. यावरून तेथील शिक्षणाचा दर्जा लक्षात यावा, विद्यापीठात बौद्ध धर्माचे शिक्षण अत्यंत प्रामाणिकपणे व निष्ठेने दिले जाई, बौद्ध धर्माव्यतिरिक्त साहित्य, वैद्यकशास्त्र, भाषाशास्त्र इ. विषयांचेही शिक्षण दिले जाई. विद्यापीठातील एकूण वातावरण शिक्षणासाठी अत्यंत अनुकूल होते. ह्युएनत्संग म्हणतो की या विद्यापीठातील विद्यार्थी अध्ययन आणि अध्यापनात इतके मग्न असत की, त्यांना त्यासाठी दिवसाचे २४ तास कमी पडत, विद्यापीठातील शिस्त अत्यंत कडक होती. या विद्यापीठातील विद्यार्थी म्हणजे संपूर्ण भारतवासीयांच्या दृष्टीने आदर्शाचे प्रतीक होते.

नालंदा विद्यापीठाचे ग्रंथालय अत्यंत समृद्ध होते. त्याला 'धर्मयोग्य' म्हणत. या विद्यापीठाला जेव्हा भेट दिली तेव्हा तेथे शीलभद्र हा विद्वान कुलगुरू होता. त्याच्या पूर्वी धर्मपाल हा नालंदा विद्यापीठाचा कुलगुरू होता. विहारच्या प्रमुखाला विहराध्यक्ष म्हणत. तो कुलगुरूला विद्यापीठाच्या कामकाजात मदत करीत असे. या विद्यापीठात शीलभद्र, चंद्रपाल, गुणमती, ज्ञानचंद्र, धर्मपाल, कमलशील इ. विद्वान आचार्य होऊन गेले.

डॉ. राधाकुमुद मुखर्जीच्या मते नालंदा विद्यापीठात निरनिराळ्या विषयांवरचे तज्ज्ञ एकत्र आले होते. केवळ भारतातील नव्हे तर तत्कालीन जगातील नालंदा हे सुप्रसिद्ध विद्यापीठ होते. हर्षवर्धनने या विद्यापीठाला उदार देणग्या दिल्याने त्याच्या काळात या विद्यापीठाने नेत्रदीपक प्रगती केली.

हर्षवर्धनची शासनव्यवस्था -

गुप्त साम्राज्याच्या पतनानंतर काही काळ राजकीय पोकळी निर्माण होऊन अस्थैर्य व अराजकता माजली परंतु हर्षवर्धनने कुशल प्रशासनाद्वारे देशाला पुन्हा एकदा शांतता आणि स्थैर्य प्रदान केले. हर्षाची शासनव्यवस्था ही परंपरागत शासनव्यवस्थेवर आधारित होती. त्याने गुप्तांची शासनव्यवस्था थोड्याफार फरकाने अमलात आणली.

राजा -

राजा हा सर्वोच्च शासनप्रमुख असून तो 'परम भट्टारक', 'परमदेव', 'परमेश्वर' 'महाराजाधिराज' इ. उपाधी धारण करित असे. राजा हा निरंकुश असला तरी प्रजेचा पाठिंबा मिळविण्यासाठी सत्तेचा दुरुपयोग न करता तो प्रजेच्या हितासाठी सत्ता राबविण्याचा प्रयत्न करित असे. राजा अधिकाऱ्यांच्या नियुक्त्या करित असे. तो राज्यातील सर्वश्रेष्ठ न्यायाधीश असे. बाणने हर्षाचे ईश्वरी अवतार म्हणून वर्णन केले आहे. हर्षाने जनतेच्या अडीअडचणी जाणून घेण्यासाठी संपूर्ण राज्याचा दौरा काढला. हर्ष हुकूमशहा असला तरी त्याने सत्तेचे बऱ्याच प्रमाणात विकेंद्रीकरण केले होते. ग्रामीण भागात स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अनेक अधिकार देण्यात आले होते.. केंद्र सरकार व ग्रामीण भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्यात उत्कृष्ट मेळ होता.

हर्षाचे प्रशासन म्हणजे राजेशाही आणि लोकशाही यांचे उत्कृष्ट मिश्रण होते. हर्षाच्या साम्राज्याचे भुक्ती (प्रांत), विषय (जिल्हा), पाठक (बहुधा तालुका) आणि ग्राम असे विभाजन करण्यात आले होते. ग्रामप्रमुखाला 'ग्रामाक्षपटलिक' म्हणत त्याला मदत करणारे अनेक अधिकारी असत त्यांना 'कर्णिक' म्हणत. अधिकारी - प्रशासनात मदत करण्यासाठी अनेक अधिकारी असत त्यांना अमात्य किंवा सचिव म्हणत. 'भंडी' हा हर्षाचा मुख्य सचिव आणि 'अवंती' हा संधीविग्राहक होता. सिंधवद हा त्याचा सेनापती होता. त्याच्या एका सेनापतीचे नाव स्कंदगुप्त असून तो गजदलाचा प्रमुख होता. मधवन ताम्रपटातून प्रांतपालाला 'राज्यस्थानीय' म्हणत असे कळते. विषयपती (जिल्हाप्रमुख), उपरिक (प्रांताध्यक्ष), कुमारामात्य इ. इतर अधिकारी होते. डॉ. आर.एस. त्रिपाठी यांनी हर्षवर्धनच्या अधिकाऱ्यांची यादी पुढीलप्रमाणे दिली आहे.

- १) महासंधीविग्रहाधिकृत - युद्धमंत्री
- २) महाबलाधिकृतमहासेनापती
- ३) बलाधिकृत सेनापती -
- ४) बृहदश्ववार अश्वदलप्रमुख
- ५) कटुक गजदलप्रमुख
- ६) पथी सैनिकी आवासप्रमुख
- ७) चाट-भाट नियमित व अनियमित सैनिक
- ८) यम-चेटी रात्री गस्त घालणाऱ्या महिला
- ९) दूत राजदूत किंवा वकील
- (१०) राजस्थानीय परराष्ट्रमंत्री -
- ११) कुमारामात्य राजकुमारचा मार्गदर्शक
- १२) उपरिक - प्रांताध्यक्ष
- १३) विषयपती जिल्हाप्रमुख
- १४) दौऱस्सधनिक - ग्राम अधीक्षक
- १५) भोगिक किंवा भोगपती करवसुली अधिकारी
- १६) महाप्रतिहार दक्षताप्रमुख

याशिवाय मीमांसक (न्यायाधीश), अक्षपट्टालिक आणि दुतुक (सरकारी पत्रव्यवहाराची नोंद ठेवणारे) इ. अधिकारी होते.

सैन्य -

विशाल साम्राज्याच्या रक्षणासाठी हर्षाने विशाल आणि बलाढ्य सैन्य उभारले. शौर्य, धाडस, पराक्रम या गुणांवर सैनिकाची भरती केली जाई. या काळात सैनिकाचा व्यवसाय हा परंपरागत होता. ह्युएनत्संगच्या कथनानुसार हर्षाच्या लष्करात ६,००० हत्ती आणि १,००,००० घोडदळ होते. लष्करात उंटांची संख्याही लक्षणीय होती. यांचा उपयोग वाळवंटी प्रदेशातील युद्धासाठी होत असे. सामंत आणि मित्र राज्याकडूनही युद्धप्रसंगी लष्करी मदत मिळत असे. उदा. कामरूपचा राजा, २,००० हत्तीसह हर्षाच्या मदतीला आला होता. बाणच्या कथनानुसार हर्षाला त्यांच्या सामंतांकडून नजराण्याच्या स्वरूपात हत्ती मिळत. घोडे मात्र सिंध, अफगाणिस्थान आणि इराणमधून विकत घेतले जात. पायदळ, घोडदळ आणि हत्तीदळ हे सैन्याचे तीन प्रमुख विभाग होते. रथांचा उपयोग होत नसे. काही अभिलेखांमधून नाविकदलाचा उल्लेख येतो परंतु त्याविषयी पुरेशी माहिती मिळत नाही. महासंधीविग्रहाधिकृत हा लष्करी खात्याचा

प्रमुख असे. युद्ध व तह करण्याचे अधिकार त्याला देण्यात आले होते. महाबलाधिकृत नावाच्या अधिकाऱ्याची जबाबदारी सैन्याचे संघटन ही होती. त्याच्या हाताखाली बलाधिकृत, सेनापती पतस्वपती, कटुकपती इ. अधिकारी असत.

पोलिसखाते –

हर्षाचे पोलिसखाते कार्यक्षम असून त्यात पुढीलप्रमाणे अधिकारी असत. १) दंडपाशिक २) दंडिक ३) चौरोद्धरणिक आणि ४) यम-चेटी. हर्षाची गुप्तहेर यंत्रणा अत्यंत सक्षम होती. संपूर्ण साम्राज्यात गुप्तहेरांचे जाळे पसरले असून त्यांच्याकडून सम्राटाला साम्राज्यात घडणाऱ्या बारीकसारीक गोष्टींची माहिती मिळे. या खात्याच्या कार्यक्षमतेवरच साम्राज्याची सुरक्षितता अवलंबून होती.

प्रांतीय प्रशासन

हर्षाच्या साम्राज्याचे विभाजन भुक्ती (प्रांत) मध्ये करण्यात आले होते. भुक्तीचे विभाजन विषय (जिल्हा), विषयाचे पाठक (परगणा) आणि पाठकचे ग्राम किंवा खेड्यात विभाजन केले जाई. प्रांतपालाला उपरिक्त तर विषयप्रमुखाला विषयपती म्हणत. याशिवाय दंडिक, चौरोद्धरणिक, दंडपाशिक इ अधिकारी असत.

ग्राम प्रशासन

ग्रामप्रमुखाला 'ग्रामिक' म्हणत. ग्रामाचा कारभार पाहण्यासाठी महत्तर नावाचा अधिकारी नियुक्त केला जाई. त्याला एकतर वेतन दिले जाई किंवा तो समाजातील प्रतिष्ठित नागरिक असे. बाण अग्रहारिक नावाच्या अधिकाऱ्याचा उल्लेख करतो. तो अनुदानित जमिनीचे काम पाहात असे. अक्षपटालिक हा आधुनिक पटवाऱ्यासारखा असे. ग्रामिक आणि अष्टकुल अधिकारी या दोघांवर खेड्याच्या प्रशासनाची संपूर्ण जबाबदारी असे.

न्यायव्यवस्था –

गुप्तकाळापेक्षा हर्षाची न्यायव्यवस्था अधिक कडक होती तरीही गुप्तकाळापेक्षा हर्षकाळात गुन्हांचे प्रमाण जास्त होते. स्थल व जलमार्ग असुरक्षित होते. ह्युएनत्संग दोनदा लुबाडण्यात आले होते. सम्राट किंवा राज्याविरुद्ध अपराध करणाऱ्याला देहदंड दिला जाई. सामाजिक नीतिमूल्यांची पायमल्ली करणाऱ्यांना अंगविच्छेद, हद्दपारी अशा शिक्षा दिल्या जात. सामान्य गुन्हांना आर्थिक दंड लावण्यात येई. अपराध्याला स्वतःचे निरपराधित्व सिद्ध करण्यासाठी अग्निदिव्य, जलदिव्य इ. दिव्ये करावी लागत.

उत्पन्नाची साधने

जमीन महसूल हे उत्पन्नाचे मुख्य साधन होते जे उत्पन्नाच्या १/६ असे त्याला उद्ग किंवा भाग म्हणत हा धान्याच्या स्वरूपात घेतला जाई. जो कर रोख रकमेच्या स्वरूपात घेतला जाई त्याला 'हिरण्य' म्हणत, 'बली' म्हणजे असा कर जो प्रजा राजाला स्वेच्छेने देत असे. याशिवाय चुंगीकर, विक्रीकर, खाणी जंगले, मासेमारी इ. पासूनही राज्याला उत्पन्न होई. प्रजेकडून राजाला मिळणारा नजराणा राज्याच्या उत्पन्नात भर घालत असे. या सर्व करांपासून राज्याला भरपूर उत्पन्न होत असले तरी हे कर जाचक नव्हते. ह्युएनत्संगच्या मते राज्याच्या मालकीच्या जमिनीचे चार भागात वर्गीकरण करण्यात आले होते पहिल्या प्रकारच्या जमिनीतून राज्याचा खर्च चालविला जाई. दुसऱ्या प्रकारच्या जमिनीतून राज्याच्या अधिकाऱ्यांचा खर्च केला जाई. तिसऱ्या भागातून विद्वान व गुणीजनांना पुरस्कृत केले जाई. तर चौथ्या भागातून धार्मिक संस्थानांना अनुदान दिले जाई.

सार्वजनिक हिताची कामे

हर्षाने साम्राज्यात अनेक धर्मशाळा बांधल्या होत्या त्या धर्मशाळातून प्रवाशाच्या भोजन व औषधपाण्याचीही सोय करण्यात येत असे. बौद्ध व हिंदूच्या धार्मिक स्थानांना भरघोस मदत दिली जाई. हर्षवर्धन खजिन्यातील संपत्तीचे दर पाच वर्षांनी गोरगरिबांना दान करित असे. त्याने त्याच्या शासनकाळात सहा वेळा त्याच्या सर्व संपत्तीचे प्रयाग येथे दान केले. ह्युएनत्संग हर्षवर्धनच्या प्रशासनाची मुक्तकंठाने स्तुती करतो तो म्हणतो की हर्षाचे प्रशासन अत्यंत उदार व प्रजेच्या दैनंदिन जीवनात कमीत कमी हस्तक्षेप करणारे होते

हर्षवर्धनची योग्यता

१) महान विजेता

भारताच्या इतिहासात जे महान पराक्रमी सम्राट होऊन गेले त्यांच्यापैकी सम्राट हर्षवर्धन एक होय. इ.स. ७ व्या शतकाच्या पहिल्या अर्धशतकात जवळजवळ संपूर्ण उत्तर भारत स्वतःच्या वर्चस्वाखाली आणून हर्षाने उत्तरेत एका प्रबळ मध्यवर्ती सत्तेची स्थापना केली होती राजधानीपासून दूर असलेल्या राज्यांनीही त्याची प्रभुसत्ता मान्य केली होती. म्हणूनच काही इतिहासकार त्याची तुलना महान विजेता अशोक, समुद्रगुप्त आणि अकबराशी करतात. परंतु डॉ. त्रिपाठींच्या मते "हर्षाजवळ ना अशोकाचा उच्च ध्येयवाद आणि प्रचारक वृत्ती होती ना अकबराचे प्रभावी व्यक्तिमत्व आणि विधायक राजकारण. तरीही तो इतिहासकारांचे लक्ष आकर्षित करून घेण्यात यशस्वी

ठरला. " हर्षामध्ये अशोकाची धर्माविषयीची तळमळ किंवा अकबराचे प्रशासकीय गुण नसतील पण डॉ. आर. के. मुखर्जी म्हणतात त्याप्रमाणे त्याच्यात अशोक व समुद्रगुप्तच्या काही गुणांचा निश्चितच संगम झाला होता.

गुप्त साम्राज्याच्या अस्तानंतर उत्तरभारतात प्रचंड राजकीय अस्थिरता निर्माण होऊन देशाच्या एकात्मतेला फार मोठा धोका निर्माण झाला होता. गुप्त काळाचा अंत आणि राजपूत काळाची सुरुवात या दरम्यान देशात निर्माण झालेली राजकीय अस्थिरता दूर करून देशाला एकसंघ राखण्याचे काम हर्षवर्धनने केले. गादीवर येताच त्याने समुद्रगुप्तप्रमाणे दिग्विजयाच्या धोरणाचा अंगीकार करून मिळालेल्या विजयांना चिरस्थायी करण्याचा त्याने प्रयत्न केला. डॉ. मुजुमदार म्हणतात त्याप्रमाणे तो प्राचीन भारतातील एक महान सम्राट होता.

२) थोर मुत्सद्दी –

हर्षवर्धन केवळ महान विजेताच नव्हता तर मिळवलेल्या विजयांना चिरस्थायी करणारा थोर मुत्सद्दी होता. गौडचा राजा शशांकला शह देण्यासाठी कामरूपचा राजा भास्करवर्मनशी त्याने केलेली मैत्री, पुलकेशी द्वितीयच्या आक्रमणाला तोंड देता यावे म्हणून चीनशी जोडलेले मित्रत्वाचे संबंध त्याच्या राजकीय दूरदृष्टीचे व मुत्सद्दीपणाचे द्योतक आहे. याच गुणांच्या जोरावर त्याने ४० वर्षे यशस्वीपणे राज्य केले.

३) कुशल प्रशासक –

अत्यंत अस्थिरतेच्या काळात ४० वर्षे राज्यकारभार व तोही यशस्वीपणे करणे ही सामान्य गोष्ट नाही. यातच हर्षाचे कुशल प्रशासकाचे गुण समावले आहेत. त्याचे प्रशासन हे गुप्तांच्या प्रशासनशैलीवर आधारलेले होते. प्रशासनाच्या प्रत्येक विभागावर तो बारकाईने लक्ष ठेवी. प्रजेच्या कल्याणासाठी तो विशेष जागरूक असे. त्याच्या प्रशासनाविषयी तसेच व्यक्तिमत्त्वाविषयी अनेकांनी लिहून ठेवले. आहे. ह्युएनत्संगच्या कथनानुसार प्रशासकीय कामे आणि प्रजेच्या हितापुढे त्याला भूक व झोपेचेही भान राहत नसे.

४) कला व साहित्यप्रेमी –

हर्षवर्धन हा अभिजात व सुसंस्कृत सम्राट होता. तो स्वतः उत्तम नाटककार व विद्वान होता. त्याने प्रियदर्शिका, नागानंद आणि रत्नावली ही तीन नाटके लिहिली. त्याच्या दरबारात बाणभट्ट मयूर, दिवाकर मिश्र यांच्यासारखे महाकवी व विद्वान होते. त्याच्या काळात निरनिराळ्या कला व साहित्याच्या क्षेत्रांत भारतात उत्तमोत्तम निर्मिती झाली. नालंदा विद्यापीठाला हर्षाने मोठमोठ्या देणग्या दिल्या. त्याच्या आश्रयामुळे नालंदा विद्यापीठ तत्कालीन जगातील सर्वश्रेष्ठ विद्यापीठ गणले जाऊ लागले. हर्षवर्धन हा केवळ हडेलहप्पी करणारा सैनिक किंवा राजकारणात आकंठ बुडालेला मुत्सद्दी नव्हता. त्याच्या मनाच्या एका कण्यात दडला होता एक कवी, नाटककार, रसिक, गुणीजनांचा आश्रयदाता शौर्य, धाडस, विद्वत्ता, सुसंस्कृतपणा इ. गुण असलेले हर्षसारखे फारच कमी राज्यकर्ते जगाच्या इतिहासात होऊन गेले या गुणांमुळेच इतिहासकार हर्षवर्धला महान राज्यकर्त्यांच्या रांगेत नेऊन बसवितात.

५) कर्णावतार –

संपूर्ण जगाच्या इतिहासात हर्षाइतका दानशूर शासक क्वचितच झाला असेल. याबाबत त्याची तुलना फक्त महाभारतातील कर्णाशीच होऊ शकते दर पाच वर्षांनी हर्षवर्धन साम्राज्याच्या सर्व संपत्तीचे दान भिक्षु, साधु, गोरगरीब यांना करित असे. साम्राज्याच्या रक्षणासाठी आवश्यक हत्ती, घोडे, शस्त्रास्त्रे इ. सोडून तो सर्व वस्तू वाटून टाकत असे. एकदा तर स्वतःच्या अंगावरील वस्त्राचेही दान केल्याने त्याला स्वतःसाठी राज्यनीकडून वस्त्रे मागून घ्यावी लागली. यातील अतिशयोक्तीचा भाग सोडून दिला तरी त्यातून हर्षाचे दातृत्व स्पष्ट होते गोरगरीब प्रजेसाठी धर्मशाळा, दवाखाने, अन्नछत्रे उघडणारा हर्षवर्धन कर्णाचा अवतार म्हणून ओळखला जातो.

६) धर्मप्रसारक –

धर्मप्रसारक म्हणून हर्षाची तुलना सम्राट अशोक व सम्राट कनिष्कशी केली जाते. गुप्तकाळात बौद्ध धर्माची पिछेहाट होऊन हिंदू धर्म जोमाने पुढे येत होता. बौद्ध धर्माचा राजाश्रय बंद झाल्याने बौद्ध धर्मात एक प्रचंड मरगळ आली होती. ही मरगळ झटकून टाकून या धर्मात नवा प्राण फुंकण्याचे महान कार्य हर्षाने केले. त्याने कनौज येथेही धर्मपरिषद आयोजित केली त्यात महायान पंथाचा जोरदार पुरस्कार करण्यात आला. परिणामी महायान पंथात नवचैतन्य निर्माण झाले हर्षाने अनेक बौद्ध विहार व स्तूप बांधले. बौद्ध मंदिरे व विहारासाठी उदार देणग्या दिल्या. एक कायदा करून राज्यात पशुहत्या बंद केली. सर्वांगीण जीवनाचा अभ्यास करण्यासाठी हे बुद्धिवंत भारतात आले. या बुद्धिवतामध्ये मुकुटमणी शोभावा असा एक बुद्धिवंत होता. हा बुद्धिवंत म्हणजे सुप्रसिद्ध चिन यात्रेकरू ह्युएनत्संग त्याने भारतातून चीनमध्ये परत गेल्यावर भारताविषयी जे लिहून ठेवले त्यावरून हर्षाचा इतिहास समजण्यास मदत होते. ह्युएनत्संगच्या लिखाणाअभावी आपण हर्षाच्या जीवनातील अनेक प्रसंगांना मुकलो असतो.